

सात्विकाभिनय-चित्राभिनयश्च

टिप्पणी

आङ्गिका-वाचिका-आहार्य-अभिनयस्य चर्चा कृत्वा आचार्यभरतेन सात्विक-अभिनयं सर्वाधिकमहत्त्वपूर्णं वर्णितम् अस्ति। एषा एव अभिनयचेतना यस्य विना अभिनयः प्रायः निष्प्राणः भवति। सामान्याभिनयस्य चर्चा कुर्वन् तेन उक्तं यत् सामान्याभिनये शसत्त्वम् अधिकं बलं दातव्यं यतोहि सम्पूर्णे नाट्यप्रदर्शने शसत्त्वस्यश मौलिकं महत्त्वं वर्तते। नाटकं लोकधर्मी लोकपात्रानुकरणं च। अतः सत्त्वस्य प्रयोगः अतीव महत्त्वपूर्णः अस्ति। सत्त्वस्य आधारेण भरतेन प्रवर्तनं श्रेष्ठमध्यमनिम्नश्रेणीषु विभक्तम् अस्ति। यदा अभिनये सात्विकविधानं प्रबलं भवति, तदा सः अभिनयः श्रेष्ठः इति उच्यते। यदि सात्विकाभिनयं सामान्यं भवति तर्हि अभिनयं शमध्यमः इति कथ्यते तथा च यदा सात्विकभावाः न्यूनाः भवन्ति तदा अधिनियमः अधमा इति कथ्यते। एतादृशे सति वयं सात्विकाभिनयं अभिनये महत्त्वपूर्णं वक्तुं शक्नुमः। अयं अभिनयः प्रेक्षकेषु रसजननं नियन्त्रयति।

अस्मिन् पाठे वयं सात्विकाभिनयस्य विषये चर्चा कुर्मः। आङ्गिकावाचिकाहार्य-अभिनयात् परं सात्विकाभिनयस्य किं प्रयोजनम्? अस्माकं कृते एतत् ज्ञातुं अतीव महत्त्वपूर्णम् अस्ति। सात्विकव्यञ्जनानि कानि च कथं च नाट्यशास्त्रे आचार्यभरतेन व्याख्यातानि। अस्माकं कृते एतत् ज्ञातुं महत्त्वपूर्णम् अस्ति। यतः कस्यापि अभिनेतुः कृते प्रवीणतां प्राप्तुं एतत् ज्ञातुं अतीव महत्त्वपूर्णम् अस्ति।

शिक्षणपरिणामाः

एतत् पाठम् अधीत्य भवन्तः-

- सात्विकाभिनयस्य विषये जानन्ति;
- रसस्य विषये जानन्ति तथा रसानाम् अनुसारं सात्विकाभिनयं प्रवर्तयितुं समर्थाः।

अभिनयस्य प्रकाराः
प्रायोगिकपक्षः

टिप्पणी

- भावाः ज्ञातव्यम्;
- अभिनये सत्त्वस्य महत्त्वं ज्ञातव्यम्; तथा
- चित्राभिनयस्य महत्त्वं ज्ञातव्यम्।

4.1 सात्विकाभिनयः

सात्विकशब्दः 'सत्त्व' इत्यनेन निर्मितः यस्य अर्थः 'सतोभवः' अर्थात् सत्भावः। एवं 'सात्विका भव' इत्यस्य अर्थः ये भावाः नटस्य अन्तः प्रेरणातः स्वाभाविकतया सरलतया सुलभतया च उत्पद्यन्ते। आचार्य भरतेन सप्तमे अध्याये भावनां वर्णनं कुर्वन् अनुभवस्य अधीनं सात्विकभावानां चर्चा कृता अस्ति। भावम् व्याख्यायमानः कथयति- एताः भावाः व्यञ्जनप्रकारानुसारम् अनेन संज्ञाना ज्ञायन्ते। एते च भावाः किं बोधयन्ति? ते शब्दैः (वाक्), शरीराङ्गैः, सात्विकव्यञ्जनैः च दृश्यकाव्यस्य अभिप्रायं बोधयन्ति। भविता (अनुभूतिः करणीयः), वसितः (निवासः) कृतः (कर्तव्यः) च समानार्थं व्यञ्जयन्ति। लौकिकव्यवहारे अपि परस्परं गन्धेन वा रसेन वा प्रभाविताः भवन्ति। अत्र 'भवनः' इत्यर्थः व्यापन इत्यर्थः। एतेन एव भावेन प्रेक्षकाः रसाः प्राप्नुवन्ति। वाक्-शरीर-कर्म-आन्तरिक-आत्म-भावना-बाह्य-क्रिया- सात्विकाभिनयेन च वर्णनात्मकरूपेण काव्य-रसः सिद्ध्यति।

एवं सत्विकाभिनयस्य अस्तित्वभावना भवति। एतत् वयं एवं अवगन्तुं शक्नुमः यत् यदि नटः रोदनस्य अभिनयं करोति परन्तु रोदनकाले तस्य नेत्रेभ्यः अश्रुपातः न प्रवहति, तस्य वाक्-ग्रन्थे च रुदनगुणाः न सन्ति, तर्हि तादृशे सति रोदनस्य भावः न उत्पद्यते प्रेक्षकाः तादृशं च अभिनयं न सद्गुणं भविष्यति। परन्तु तद्विपरीतम्, यदि नटः तस्य भावस्य मनसा अनुभवं कृत्वा रोदिति तर्हि निश्चितरूपेण तस्य नेत्रेभ्यः अश्रुधारा प्रवहति, तस्य भाषणे विलपः भविष्यति, प्रेक्षकाणां नेत्राणि अपि अश्रुभिः पूरितानि भविष्यन्ति।

4.2 रसः

नाटककलाविश्लेषणे रसस्य महत्त्वपूर्णं योगदानम् अस्ति। नाट्यप्रदर्शने आचार्यभरतेन यानि नाटकतत्त्वानि चर्चा कृता तेषु सर्वेषु उद्देश्यं रसस्य तृप्तिः एव। रसः वाचिकभिनयेन गम्यते तथा, आङ्गिका, आहार्याभिनयेन च वाक्यार्थः अभिव्यञ्जते। आचार्यभरतेन रसस्य चर्चा केवलं नाट्यप्रदर्शनस्य सन्दर्भे एव कृता अस्ति। स आचार्यः स्मृतः यः रसं स्थापितवान् परन्तु तथैव न भवति। आचार्यभरतात् पूर्वमपि तेनैव बहूनां आचार्याणां कारिकानां विषये चर्चा कृता। एवं आचार्यभरतेन रससिद्धान्तः स्थापितः इति वक्तुं न सर्वथा सत्यम्। आचार्यभरतात् पूर्वमपि रससिद्धान्तस्य चर्चा आसीत्, परन्तु सत्यं तु एतत् यत् आचार्यभरतेन नाटकस्य सन्दर्भे रससिद्धान्तस्य व्याख्यानं कृतम् अस्ति।

रसः

भरतः रसस्य मूलप्रवर्तकः व्याख्याता च मन्यते। तेन नाटकस्य सम्बन्धे रसस्य विश्लेषणं कृतम् अस्ति। सत्यमेव यत् रसस्य प्रेरणास्रोतः वेदादिप्राचीनसाहित्यमेव स्यात्। अथर्ववेदात् रसतत्त्वं ब्रह्मणा नाट्यवेदरचने प्रयुक्तम् इति अपि उक्तम्। रसः सुखरूपः। उपनिषदेषु अपि एतादृशं वर्णनं प्राप्यते। आचार्य अभिनव गुप्तस्य मते रसरूपे भोगे ज्ञानरूपेण आत्मानः आश्वादनः। आत्मा आनन्दरूपः रसः अपि आनन्दरूपः आश्वादनः कारणात्। एवं प्रकारेण रचनां पश्यन् श्रवणेन च यत् आनन्दः भवति तत् रसः इति वक्तुं शक्यते। यदि नाटकस्य सन्दर्भे वदामः तर्हि नाट्यगृहे प्रदर्शितं दृश्यकाव्यं दृष्ट्वा सहृदयस्य हृदये यः आनन्दः अनुभूयते सः रसः एव।

रसनिष्पत्तिः

आचार्य भरतेन रसनिष्पत्ते विषये व्याख्यातम् अस्ति। तस्य मते विभावानुभावसंचारीभावसंयोगेन रसः सिद्ध्यति। स्वयं लिखते- 'विभावानुभावसंचारीसंयोगद्रसनिष्पत्तिः'।

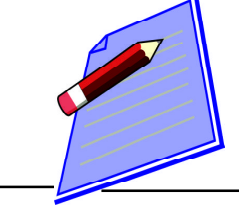
आचार्यभरतेन रसस्य तुलना विभिन्नप्रकारस्य व्यञ्जनानां रसेन सह कृता अस्ति। यथा भिन्न-भिन्न-व्यञ्जन-भक्षकः रसस्य स्वादनं करोति, तथैव सहृदय-दर्शकः विभाव-विभिन्न-सन्वारी-भावा-अनुभवैः सह संसर्गं कृत्वा स्थायि-भावान् आस्वादयति। अयं रसः एव नाटकस्य सारः।

रसस्य प्रकाराः

आचार्य भरतेन अष्टौ रसाः स्वीकृताः सन्ति। मूलतः सः चतुर्णां रसानाम् एव विचारं कृत्वा शेषचतुर्णां तेभ्यः उत्पन्नं मन्यते स्म। शृङ्गारः हास्यद्, वीरः अद्भूतात्, रौद्रः करुणात्, विभत्सा च भयनकात्। अस्मात् प्रत्ययात् भरतात् पूर्वं चत्वारः रसाः एव आसन्, पश्चात् अन्ये चत्वारः स्वतन्त्रशक्तिं स्थापितवन्तः इति अनुमानं कर्तुं शक्यते।

शृङ्गाररसः

शृङ्गाररसः रतिनाम्ना स्थायिभावात् उद्भवति। एतत् विभावानुभावसंचारीभावाभ्यां उत्पद्यते। सद्भावयुक्तानां युवकयुवतीनां आकर्षणभावाः आस्वादयितुं योग्याः सन्ति। सीता, रामः इत्यादीनां सद्भावानां पात्राणां अनुसृतानि कर्माणि सहृदयस्य हृदये अपि रुचिकरानि भवन्ति यतोहि अनुयायिनः परीक्षकस्य च आनन्ददुःखयोः आध्यात्मिकभावासामान्यीकरणेन प्रचुरता दृश्यते। ददाति संयोगः वियोगः च शृङ्गाररसस्य द्वे अवस्थाः। संयोगशृङ्गारे सुन्दरऋतुमालालंकारलङ्कारप्रियविषयः भव्यभवनं मनोहरं उपवनं गतिजलक्रीडादिविहारदिविभागेभ्यः उत्पद्यते, यदा तु प्रियात् वियोगे अस्ति वियोग शृङ्गारस्य राज्यम्। एवं प्रियप्रिययोः मिलने संयोगशृङ्गारः भवति तेषां वियोगे च वियोगः शृङ्गाररसः भवति।

टिप्पणी

अभिनयस्य प्रकाराः
प्रायोगिकपक्षः

टिप्पणी

हास्यरसः

हास्य रसस्य स्थायिभावः हासः। एतत् पात्रस्य विकृतवेषस्य, अलङ्कारस्य, निर्लज्जतायाः, लोभस्य, असङ्गतवाक्यस्य, विकृतशरीरस्य च, विवाहस्य, तत्सम्बद्धानां च कार्याणां निष्पादनात् उत्पद्यते। संस्कृतनाट्येषु चरित्रविदूषकस्य प्रयोगः अस्य रसस्य लक्ष्यं भवेत् इति आचार्यभरतस्य नाट्यशास्त्रे उक्तम्।

करुणरसः

करुणरसः 'शोक' इति स्थायिभावात् उद्भवति। यदि शाप-बन्धन-प्रवासन-मरण-अग्नौ वा विपत्तौ वा दहनेन वा प्रियजनेन विरहः भवति तर्हि एषः करुण-रसः उत्पद्यते। यदा करुणरसः जन्यते तदा नेत्रेभ्यः अश्रुपातः भवति, दुःखं भवति, प्राथमिकवर्णस्य हानिः, नेत्रेषु शिथिलता, दीर्घश्वासः स्मृतिक्षयः इत्यादयः।

रौद्ररसः

रौद्र रसः राक्षसानां मनुष्याणां च स्थायिकक्रोधभावात् उद्भवति। एषः क्रोधः प्रकृति-वाक्-क्रोध-ईर्ष्या-आदि-उत्तेजक-विभागेभ्यः उत्पद्यते। अस्मिन् दण्ड-शस्त्र-प्रयोग-रक्त-पातनम् इत्यादीनि कर्माणि विशेषतया दृश्यन्ते।

वीररसः

वीररसः शूरस्य उत्साह, स्थिरता, वीरता, त्यागः, निपुणता च इति स्थायिभावात् उद्भवति। दानधर्मस्य, युद्धे शौर्यप्रदर्शनस्य च आधारेण त्रयः वर्गाः सन्ति ख दानवीरः, धर्मवीरः, युद्धवीरः च।

भयानकरसः

भयनामके स्थायिभावात् भयानकरसः जायते। पिशाचादिदर्शनात्, प्रियजनानाम् वधं वा बन्धनं वा दृष्ट्वा वा श्रुत्वा वा एषः विकृतः शब्दः उत्पद्यते। हस्तपादकम्पः, नेत्रस्फुरणं, शरीरस्य उत्साहः, मुखस्य विवर्णता, स्वेदः च इत्यादिभिः अनुभवैः प्रकट्यते।

विभत्सरसः

विभत्सरसः जुगुप्सः इति नामस्य स्थायिभावात् उत्पद्यते। कुरूपं, अप्रियं, अशुद्धं, अप्रियं च किमपि दर्शनं श्रुत्वा वा इत्यादिभिः भावैः उत्पद्यते। सर्वेषां शरीराङ्गानाम् संकोचनादिभिः अनुभवैः अभिनयः भवति। अदृश्यं दृश्यं दृष्ट्वा विभक्तं रागं जनयति।

अद्भूतरसः

अद्भूतरसः अद्भूतनामस्य स्थायिभावात् उद्भवः। एषः रसः कस्यचित् दिव्यस्य दर्शनेन, स्वकामकामस्य सिद्धयस्य, सुन्दरस्य उद्यानस्य भ्रमणस्य वा देवानां निवासस्य प्रवेशस्य, विमानस्य

सम्भावना, माया इत्यादिभिः अनुभवैः उत्पद्यते किञ्चित् चमत्कारिकं दृश्यं वा कर्म वा दृष्ट्वा अद्भुतं सुखं भवति।

अभिनयस्य प्रकाराः
प्रायोगिकपक्षः

पाठगत-प्रश्नाः 4.1

1. सात्विकया किं अवगच्छसि?
2. रसः किम्?
3. आचार्यभरतेन कति रसाः चर्चा कृता?
4. रससूत्रं किम्?
5. भावनाः कानि सन्ति?
6. चत्वारः मूलभूताः रसाः के सन्ति?
7. संयोग श्रृंगारः किम्?
8. हस्य रसेन किम् अभिप्रेतम्?
9. वीररसः किम्?
10. अद्भूतरसः किम्?

4.3 भावाः

रसजन्मस्य कृते भावाः महत्त्वपूर्णाः सन्ति। भावान् विना रसः जनयितुं न शक्नोति रसं विना भावानाम् अपि अस्तित्वं नास्ति। हृदये ये भावाः, विविधाः मनोभावाः च उत्पद्यन्ते ते भावाः इति उच्यन्ते। आचार्य भरतेन भवसंख्या चतुः इति दत्ता अस्ति- स्थायीभावः, 2. विभावः, 3. अनुभावः, 4. संचारीभावाः।

स्थायीभावः

यदा सहृदयदर्शकः नाट्यप्रदर्शनं द्रष्टुं नाट्यगृहं प्रविशति तदा तस्य हृदये केचन भावाः स्थायिरूपेण निवसन्ति। एते भावाः स्थायिभावाः इति उच्यन्ते। स्थायिभावां संख्या नव इति स्मृता। प्रत्येकं रसस्य कृते स्थायिभाव-योजना कृता अस्ति।

टिप्पणी

अभिनयस्य प्रकाराः
प्रायोगिकपक्षः

टिप्पणी

यथा-

रसः	-स्थायीभावः
शृङ्गारः	- रतिः
हास्यः	-हासः
करुणः	- शोकः
वीरः	-उत्साहः
रौद्रः	- क्रोधः
भयानकः	-भयः
विभत्सः	-जुगुप्सा
अद्भूतः	-विस्मयः

एते स्थायिभावनाः रसजननार्थं अतीव आवश्यकाः सन्ति।

विभावः

विभावः इत्यर्थः ये भावाः दृष्ट्वा वा अनुभवित्वा वा स्थायिभावनाः जागरयन्ति। तेषां द्वौ प्रकारौ व्याख्यातः ख्र आलंबनः (समर्थनम्) उद्विपनम् (उत्तेजनम्) च। आलंबना यस्य कृते स्थायी भावना उत्पद्यते, उद्विपनस्य अर्थः ताः भावनाः ये स्थायी भावजननं प्रवर्धयन्ति। तथा आलम्भनस्य द्विविधा अपि व्याख्याता- आश्रयः विषयः च। आश्रयः यदा मनुष्यस्य मनसि भावनाः प्रबुद्धाः भवन्ति तथा च विषयः यस्य कृते मनसि भावनाः जागरिताः भवन्ति। एवं प्रकारेण एषा भावना तान् कारणान् निर्दिशति यस्मात् कारणात् मनसि स्थायिभावना उत्पद्यते।

अनुभावः

आचार्यभारतस्य मते वाचिक-शारीरिक-सात्त्विक-क्रियाभिः अभिनयः अनुभवयोग्यः भवति। सत्वधमानरीयुक्तं वाक्, शरीराङ्गं चैतन्यं च केवलम् अनुभव इत्यर्थः। एतत्सम्बद्धे नाट्यजासे 'लोक' - ८.

वागाङ्गविन्येनेह त्वस्त्वर्थं ओनुभावेति।

तनङ्गोपाङ्गस्युक्तस्त्वनुभावस्तः स्मृते।

अस्य 'लोकस्य' अर्थः अस्ति यत् एतेन (अनुभवः) प्रेक्षकान् वाक्-शरीर-अभिनयेन अर्थस्य अनुभवं करोति। अतः शाखा-अङ्ग-उपसर्ग-संयुक्तं 'अनुभव' इति कथ्यते। एषः अनुभवः

मुख्यतया शारीरिक-वाचिक-अभिनयेन सह सम्बद्धः अस्ति। एकप्रकारेण भावनाः मनसि स्थितानां आन्तरिकभावानां बाह्यव्यञ्जना इव भवन्ति। यथा नाडीः क्रोधेन उदग्राः रक्ताः भवन्ति नेत्राणि वा। मुख्यतया चतुर्विधः अनुभवः स्वीकृतः आसीत्-

1. वनस्पति
2. वाचिकम्
3. भोजनम्
4. सात्त्विकः।

दैहिक

शरीरस्य कार्यैः सह सम्बद्धाः भावनाः।

मौखिक

वाक् इत्यादिद्वारा व्यक्ताः भावाः।

भक्ष्यम्

भोजनादिद्वारा व्यक्ता भावना।

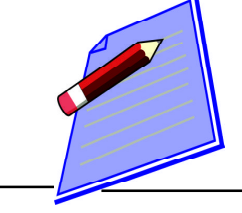
नैतिक

सत्त्वेन कृताः शारीरिकाः प्रयासाः सात्त्विक-अनुभवस्य वर्गे आगच्छन्ति ।

सात्त्विक भाव

आचार्य भारतेन मनसः एकाग्रतासम्बद्धानां सात्त्विकभावानां संख्या अष्ट इति दत्ता - (१) स्तम्भः, (२) स्वेदा, (३) रोमाञ्चः, (४) स्वराभङ्गः, (५) वैवेर्यः, (६) वेपाथुः, (७) अश्रुपातः (८) प्रलयदिवसः च। एतेषां सात्त्विकव्यञ्जनानां प्रयोगविधिं भरतः अग्रे व्याख्यायते । एतेषां विषये अधुना विस्तरेण ज्ञास्यामः ।

1. 'स्तम्भ' - क्रोध-भय-हर्ष-लज्जा-शोक-श्रम-आदि-कारणात् शारीरिक-कार्यक्षतिः।
2. 'वेपाथु' - शीत-भय-क्रोध-हर्ष-स्पर्श-जरा-रोगेण शरीरस्य कम्पनम्।
3. 'स्वेदा' - क्रोधस्य, भयस्य, व्यायामस्य वा सति केशेषु जलबिन्दवः उद्भवः।
4. 'अश्रु' - आनन्द, क्रोध, नेत्रेषु धूम, जृम्भण, भय, शोक कारणेन नेत्रेषु अश्रुपातः।

टिप्पणी

अभिनयस्य प्रकाराः
प्रायोगिकपक्षः

टिप्पणी

5. 'रोमाञ्च' - शीत-भय-हर्ष-क्रोध-रोग-आदि-कारणात् शरीरे केशानां स्थापनम्।
6. 'वैवर्ण्य' - शीत-भय-क्रोध-क्लान्ति-रोग-दुःख-ताप-कारणात् मुखवर्णे परिवर्तनम्।
7. 'स्वरभङ्ग' - भय, क्रोध, आनन्द, जरा, कण्ठस्य शुष्कता, रोग-मद्यस्य कारणेन वाक्-विकारः।
8. 'प्रलय' - श्रम, अचेतन, मद्य, निद्रा, चोट, आसक्ति के कारण अचेतन हो जाना।

संचारीभावः

संचारीभावः तान् भावनान् निर्दिशति ये जलस्य बुदबुदा इव हृदये उत्तिष्ठन्ति अन्तर्धानं च कुर्वन्ति। एकप्रकारेण एताः भावनाः क्षणिकरूपेण निर्मायन्ते, अन्तर्धानं च भवन्ति। तेषां संख्या ३३- निर्वेदः, ग्लानिः, शंका, असूया, मदः, श्रमः, आलस्यः, देन्य, चिन्ता, मोहः, स्मृतिः, घृति, ब्रीडा, चपलता, हर्षः, आवेगः, जडता, गर्वः, विषादः, औत्सुक्यः, निद्रा, अपस्मारः, स्वप्नः, विबोधः, अमर्षः, अविहित्था, उग्रता, मति, व्याधि, उन्मादः, मरणम्, वितर्कः इति मन्यते।

4.5 नाट्ये सात्विकअभिनयस्य महत्त्वम्

सात्विकः अभिनयः अनुभवजन्यकर्मणा सम्बन्धी अर्थात् ये कर्म भावानुवर्ती। अस्य अन्तर्गतं आङ्गिक-वाचिका-आहार्य-क्रियाः समाविष्टाः भवन्ति, अनेन भावः अनुभूय समर्थः भवति। अस्य आधारेण चतुर्विधानुभवाः विचारिताः- सात्विकः, आङ्गिका, आहार्यः, सात्विकः च। भरतस्य मतं यत् शसत्वम् मनसा सम्बन्धी अस्ति, तत् केवलं मनसः एकाग्रतायाः उत्पद्यते। रोमाञ्चः, अश्रुः, वैवर्ण्यः इत्यादयः सात्विकभावाः मनः विना अनुकरणं कर्तुं न शक्यन्ते। नाटके 'सत्त्व' इति जनानां स्वभावानुसारम् अपेक्षितम्। ततश्च नाट्यप्रयोगकाले नाट्यधर्मप्रचलितसुखदुःखभावनाः सात्विकभावनात् उत्पद्यमानाः इति वर्णयितव्याः इति समानप्रसङ्गे आह यत् ते यथार्थस्वभावाः इव भासन्ते। यः सुखी उपयोक्ता कदापि दुःखितः न अभवत् सः कथं एतत् दुःखस्य भावम् चित्रयितुं शक्नोति? अस्मिन् विषये एषः एव 'सत्त्वः' यः नटः दुःखितः वा प्रसन्नः वा, तत् अश्रुपातं रोमाञ्चं वा अधिनियमद्वारा प्रस्तुतं कर्तव्यं भवति।

प्रत्येकस्य प्रेक्षकस्य स्वकीयाः आनन्दाः दुःखाः च सन्ति। तथा पात्रस्य अपि स्वकीयं सुखं दुःखं च भवति। परन्तु नाट्यप्रयोगकाले कस्मिंश्चित् स्थानविशेषे, काले, परिस्थितिविशेषे च एकाग्रतायाः कारणात् नटः पात्रस्य सुखं दुःखं च स्वकीयत्वेन स्वीकुर्वति। अस्य कारणात् नटः पात्रस्य आनन्ददुःखैः सह व्यक्तिगतं आनन्दं दुःखं च व्यञ्जयति, परन्तु प्रेक्षकः पात्रस्य आनन्दं दुःखं च अनुभवति इति अनुभवति। प्रदर्शिताः भावाः पात्रस्य एव, न तु नटस्य। इति सात्विकविधानस्य मूलमन्त्रः।

समन्वयभिनये अपि भारतेन शसत्वश् इति अधिनियमे चर्चा कृता अस्ति। अस्मिन् अधिनियमे शसत्वश् इत्यस्य विषये अधिकं ध्यानं दातुं तेन आग्रहः कृतः यतः सम्पूर्णे नाटकप्रदर्शने शसत्वस्यश्च मौलिकं महत्त्वं वर्तते। यस्मिन् अभिनये अधिकं शसत्वम् भवति तत् शसत्वम् इति मन्तव्यं, यदि तत्तुल्यमात्रायां भवति तर्हि तत् शसत्वम् इति मन्तव्यं, सत्त्वरहितं अभिनयं च शनीचम् इति मन्तव्यम्। अतः भारतेन चतुर्षु प्रकारेषु अभिनयस्य श्रेष्ठतायाः, अभिनयस्य प्रवीणतायाः च आधारः इति सात्विकं मन्यते इति स्पष्टम्।

अभिनयस्य प्रकाराः
प्रायोगिकपक्षः

टिप्पणी

4.6 चित्राभिनयः

चित्राभिनयस्य अनन्यतया शरीरस्य अभिनयस्य सम्बन्धः अस्ति, अत एव भारतेन अभिनयस्य मुख्यवर्गेषु पृथक् पृथक् न स्थापितः। चतुर्णां अभिनयवर्गाणां समन्वितरूपेण शारीरिकगतिषु महत्त्वं दत्त्वा 'चित्राभिनय' इति सूत्रं निर्मितवान् अस्मिन् प्रकारे अभिनये शरीराङ्गविशेषाणाम् आसनानि संयोज्यन्ते यथा मनोहरचित्रस्य प्रभावः निर्मायते। अत एव चित्राभिनयः इति उच्यते। भारतेन स्वस्य वर्णने प्रतीकात्मकमुद्राणां चर्चा कृता अस्ति। अनेन माध्यमेन कस्यापि प्राकृतिकस्य दृश्यस्य, दिवा, रात्रिस्य, भूमिगतद्रव्यस्य, सूर्यस्य, अग्निस्य, सिंहस्य, ऋक्षस्य इत्यादीनां अमानवजीवानां, वन्यजन्तुनां, विशेषगतीनां, विशेषभावना इत्यादीनां विषये ज्ञानं प्रदातुं शक्यते।

अस्य अन्तर्गतं भारतः अभिनयद्वारा प्रेक्षकाणां कल्पनायां विविधप्रकृतिदृश्यानां प्रभावं जागरणस्य पद्धतिं व्याख्यायते। हस्तद्वयेन ध्वजमुद्रायां सीधां कृत्वा स्वस्तिकं कृत्वा ललाटे उद्धृत्य विभिन्नदृष्टिकोणात् उपरितः पश्यन्तु- प्रभावाः, रात्रिः, प्रदोषः, ऋतुः, मेघः, वनक्षेत्राणि, विशालाः जलपिण्डाः, दिशाः, ग्रहाः च, नक्षत्राणि भवितुम् अर्हन्ति तेषां माध्यमेन कथितम् आम्, तथा वदति भारतम्। अधोमुखं शिरः कृत्वा एतां मुद्रां कृत्वा भूमौ स्थापितं वस्तु दर्शयितुं शक्यते। चन्द्रप्रकाशं, सुखं, वायुः, रसः, गन्धः च दर्शयितुं समानमुद्रायां हस्तः स्पर्शेन सह ऊर्ध्वं गच्छन् दर्शयितुं शक्यते। तथैव भारतेन क्रमशः सूर्य, अग्नि, मध्याह्न सूर्य, सुखदुःखदातृ पदार्थाः, गम्भीराः उदात्तभावाः, हारः, माला च, सर्वज्ञताभावः, विद्युत् उल्का इत्यादीनां प्रदर्शनस्य विशेषमुद्राणां चर्चा कृता अस्ति।

भारतं वस्तुप्रदर्शनार्थं विशिष्टानि आसनानि अपि व्याख्यायते। हेमन्तऋतुप्रसङ्गे सः कथयति यत् हेमन्तऋतुः उत्तममध्यमपात्रैः नमनं, अङ्गसंकोचनवत्, सूर्याग्निभक्षणं च कृत्वा प्रदर्शयितव्यम् इति। तथा च क्रमेण शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षवृष्टिरात्रिसामान्यऋतुप्रदर्शनविधयः व्याख्यायते।

अस्मिन् क्रमे स्त्रीपुरुषाणां स्वस्वभावानुसारं शारीरिकक्रियाणां योजनां व्याख्यायते। हर्ष-दुःख-क्रोध - भय-मद-आदिषु कृतानि कर्माणि अपि भारतेन वर्णितानि सन्ति। ततश्च पशुपक्षि-भूत-पिशाच-पर्वत-उच्छ्र-वृक्ष-समुद्र-आदि-प्रदर्शन-विधिम् अपि कथयति।

अभिनयस्य प्रकाराः
प्रायोगिकपक्षः

टिप्पणी

4.7 श्रोतारः रसः च

यदा कदापि प्रेक्षकाः नाटकप्रदर्शनस्य आनन्दं प्राप्तुं सभागारम् आगच्छति तदा तस्य हृदये लौकिकजीवनस्य विविधाः विचाराः उद्भवन्ति एव। सः प्रेक्षकशालायां स्वस्थानं गृह्णाति। नाट्यप्रदर्शनम् आरभ्यते। तृतीयघण्टायाः सह प्रेक्षकाणां ध्यानं तेषां लौकिकजीवनात् दूरं कृत्वा प्रदर्शने केन्द्रीक्रियते। नाट्यारम्भस्य प्रथमसङ्गीतं प्रेक्षकान् भावात्मकरूपेण प्रदर्शनेन सह सम्बद्धं करोति। नटः मञ्चे अभिनयं कुर्वन्ति, विविधसङ्गीतविविधताभिः सह संवादं वदन्ति, गायनसमूहः गायति, वादयति च तस्मिन् सङ्गीतस्य उपरि अभिनयः भवति एतादृशे परिस्थितौ प्रेक्षकाः मञ्चे स्थितैः पात्रैः सह स्वस्य श्वात्मानं स्थापयन्ति। प्रेक्षकाः अपि हसन्ति, रोदन्ति, दुःखिताः भवन्ति, पात्रैः सह नृत्यन्ति च यथा ते हसन्ति, रोदन्ति, दुःखं अनुभवन्ति, आनन्देन नृत्यन्ति च। अस्मिन् क्रमे पात्रस्य कर्मणा सह प्रेक्षकाणां मनोविकारः अपि अन्तर्धानं भवति। अत एव दुःखस्य दृश्यं दृष्ट्वा प्रेक्षकस्य नेत्रेभ्यः अश्रुपातः प्रारभ्यते तस्य मनः लघु भवति। अस्मिन् सम्पूर्णे कैथरिसप्रक्रियायां सङ्गीतं भावात्मकसम्बन्धप्रक्रियायाः वर्धनं करोति तथा च दर्शकस्य भावाः उच्चतरस्तरं प्रति नेति यत्र दर्शकस्य मनसः विकाराः अन्तर्धानं भवन्ति, सः ब्रह्मानन्दस्य अनुभवं करोति। तस्य मनः विविधप्रकारैः तनावैः मुक्तं भवति। अरस्तूस्य शकैथरिससिद्धान्तः श भट्टनायकस्य शरलीकरणसिद्धान्तःश् च एतां प्रक्रियां स्पष्टीकरोति।

पाठगत-प्रश्ना 4.2

1. आचार्यभरतेन कति प्रकाराः भावाः व्याख्याताः?
2. स्थायी भावः किम्?
3. विभावेन किम् अभिप्रेतम्?
4. आलम्बना विभावः किम्?
5. उद्दीपन-विभावः किम्?
6. अनुभावेन किम् अभिप्रेतम्?
7. अनुभावाः कति प्रकाराः सन्ति?
8. सात्विकभावाः कानि सन्ति?
9. सञ्चरै भावाः किम्?
10. स्तम्भसत्विका भावः किम्?

किं त्वया ज्ञातम्

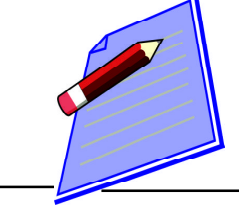
- सात्विक-अभिनयस्य सम्बन्धः तस्मिन् अभिनयेन सह भवति यस्मिन् सात्विक-भावानां प्रधानता भवति।
- नाटके 'सत्त्व' महती भूमिकां निर्वहति।
- यस्मिन् अभिनये 'सत्त्व' प्रधानं भवति तत् 'श्रेष्ठ' इति मन्तव्यं, यदि समं तर्हि तत् 'मध्यमम्' इति मन्तव्यं यदि च सत्त्वस्य अभावः अस्ति तर्हि तत् अभिनयं 'हीनम्' इति मन्तव्यम्।
- रसः कस्यापि प्रस्तुतिस्य सफलतायाः असफलतायाः च मानकः भवति। रसः सुखस्य पर्यायः। आचार्य भरतः षष्ठे अध्याये रसस्य वर्णनं करोति।
- नाटके शृंगारः, हास्यः, करुणः, रौद्रः, वीरः, भयानकः, वीभत्सः, अद्भूतः नामक अष्टतत्त्वेषु प्रकाशः क्षिप्यते।
- अभिनेता एतान् भावानाम् प्रदर्शनं मञ्चे करोति। अभिनये भावः महत्त्वपूर्णः कारकः अस्ति।
- एतेषां भावानाम् उल्लेखः सप्तमे अध्याये विस्तरेण कृतः अस्ति। तेषां पञ्चप्रकाराष्टौ स्थायिभावनाः, त्रयस्त्रिंशत्संचारीभावाः, अष्टौ सात्विकभावनादि च चर्चा भवति।
- आचार्य भरतः नटैः शरीरे धारितानां अलङ्कारानाम् चर्चा करोति। अस्य अलङ्कारस्य अधः सः माला-आभूषण-वेष-विषये चर्चा करोति।
- विभावानुभावसंचारिसंयोगद्रसनिष्पत्तिः। अर्थात् रसः स्थायिभवाविभावानुभावसंप्रेषणीयभावनासंयोगात् निष्पन्नः।
- अभिनेता सफलतां प्राप्तुं आवश्यकं यत् सः स्वात्मना सह अभिनयं करोति।

पाठांत-प्रश्नाः

व्यावहारिकपरीक्षाणां कृते आदर्शप्रश्नाः

1. सात्विकविधानेन किं अवगच्छसि?
2. सात्विकभावनाः कानि सन्ति? सत्त्वभावनाधारितं अभिनयं कर्तुं प्रस्तयुत।

टिप्पणी

अभिनयस्य प्रकाराः
प्रायोगिकपक्षः

टिप्पणी

पाठगत-प्रश्नानि उत्तराणि

4.1

1. सात्विकस्य सम्बन्धः शसतोभवःश् यस्य अर्थः सत्वस्य अस्तित्वम्।
2. नाट्यप्रदर्शनं पश्यन् प्रेक्षकाः यः आनन्दं अनुभवन्ति सः रसः एव।
3. आचार्य भरतेन अष्ट रसानां चर्चा कृता अस्ति - शृंगारः, हास्यः, करुणः, रौद्रः, वीरः, भयानकः, वीभत्सः, अद्भूतः।
4. विभवानुभवसंचारिसंयोगद्रसनिष्पत्तिः।
5. हृदये ये भावाः, भावाः, विविधाः मनोभावाः च उत्पद्यन्ते ते भावाः इति उच्यन्ते।
6. शृङ्गारः वीरः रौद्रः विभत्सः
7. नायकस्य नायिकायाः च मिलनदृश्यं दृष्ट्वा यः आनन्दः प्राप्यते सः संयोगशृङ्गारः।
8. पात्रस्य विकृतरूपस्य, अलङ्कारस्य, निर्लज्जतायाः, लोभस्य, असङ्गतवाक्यस्य, शरीरस्य अङ्गानाम् विकृतरूपस्य च प्रदर्शनेन उत्पाद्यते।
9. वीररसः सद्भावात्, उत्साहः इति स्थायिभावात् च उत्पद्यते। वीरस्य स्थिरता, धैर्यं, त्यागं, कौशलं च इत्यादिभिः अनुभवैः चित्रितम् अस्ति ।
10. आश्चर्यजनकदृश्यानि दृष्ट्वा अद्भुतं आनन्दं प्राप्नोति।

4.2

1. स्थायीभावः, विभावः, अनुभावः तथा संचारीभावाः।
2. स्थायीभावः तेषां भावानाम् अर्थः भवति ये प्रेक्षकेषु स्थायिरूपेण निवसन्ति।
3. विभव इत्यर्थः ये भावाः यस्मात् कारणात् स्थायिभावनाः उत्पद्यन्ते।
4. आलम्बनम् इति यस्य कृते स्थायिभावना उत्पद्यते।

5. उद्दीपन (Stimulation) इत्यस्य अर्थः ताः भावनाः ये स्थायी भावनानां जननं प्रवर्धयन्ति।
6. येषां भावनानां माध्यमेन प्रेमादिभावनाः अनुभवन्ति ते अनुभवाः इति उच्यन्ते। एकप्रकारेण भावनाः मनसि स्थितानां आन्तरिकभावनानां बाह्यव्यञ्जना इव भवन्ति।
7. अनुभवाः चतुर्विधाः सन्ति - आङ्गिका, वाचिका, आहार्यः, सात्विकः च।
8. स्तम्भः स्वेदः रोमान्चः स्वराभङ्गः वैवर्ण्यः वेपथुः अश्रुः प्रलयः च।
9. संचारी भावः तान् भावनान् निर्दिशति ये जलस्य बुदबुदा इव हृदये उत्तिष्ठन्ति अन्तर्धानं च कुर्वन्ति।
10. क्रोध-भय-हर्ष-लज्जा-शोक-श्रम-आदि-कारणात् शारीरिक-कार्यस्य स्थगितता 'स्तम्भ' एव।

अभिनयस्य प्रकाराः
प्रायोगिकपक्षः

टिप्पणी

माड्यूल-8

नाट्यस्य प्रायोगिकपक्षः

अस्मिन् सोपाने नाट्यस्य युक्तयः व्याख्याताः सन्ति। अपि च मुद्राराक्षसनाटकस्य प्रयोगपक्षद्वारा नाटकस्य प्रयोगात्मकपक्षस्य व्याख्यानं कृतम् अस्ति।

5. रंगमंचतकनिकस्य परिचयम्
6. मुद्राराक्षसम्